

Elżbieta Koniusz

Uniwersytet Jana Kochanowskiego

Kielce

WSPÓLISTNIENIE JĘZYKÓW NA ZIEMIACH BYŁEGO WIELKIEGO KSIĘSTWA LITEWSKIEGO W ŚWIETLE PRAC JANA KARŁOWICZA

1. Wprowadzenie

Wielkie Księstwo Litewskie (WKL) od początku swego istnienia miało charakter wieloetniczny, a następstwem tego – jak pisze Leszek Bednarczuk – było wytworzenie przez pierwotnych – bałtyckich i ruskich mieszkańców tych ziem, a także polskich przybyszów z Korony (zwłaszcza po unii lubelskiej) i napływających z różnych części Europy grup religijno-etnicznych „istnej mozaiki językowej”, którą ten uczony nazwał „swoistą wspólnotą komunikatywną”¹ [Bednarczuk 1992: 19–20; 1999: 113–114]. Określenie „wspólnota komunikatywna WKL” utrwaliło się w literaturze językoznawczej właśnie dzięki temu badaczowi i jego publikacjom [Bednarczuk 1992: 19–30; 1999: 113–128; 2010: 25–26], w których przedstawia stosunki etnolingwistyczne na ziemiach WKL, rozważa model wspólnoty: czy jest ona aproksymatywna [1999: 122], czy może zmierza w tym samym kierunku co liga bałkańska – i ten właśnie model uznaje za bardziej uzasadniony [2010: 25, 26], ustala też repertuar językowy wspólnoty [1999: 123–124; 2010: 25–26].

Tym publikacjom zawdzięczamy opis (w perspektywie historycznej, geograficznej i funkcjonalnej) języków i dialektów współistniejących na terytorium WKL i tworzących

---

¹ Jak pisze Leszek Bednarczuk, „koncepcja »wspólnoty komunikatywnej« została wprowadzona do językoznawstwa polskiego przez L. Zabrockiego (1963)” [1992: 19]. Wspólnota komunikatywna – wyjaśnia badacz – powstaje w wyniku zbliżenia różnych języków na określonym terytorium, nie wymaga jednak jednolitego środka komunikacji; obsługiwać ją może kilka etnolektów używanych w różnych rejestrach kulturowych. Jej najbardziej znanym rodzajem jest liga bałkańska [Bednarczuk 2010: 25].

tę swoistą wspólnotę; wśród nich autor sytuuje: język litewski, język białoruski, język polski (północno-wschodnia polszczyzna kresowa), język Tatarów litewskich, dialekt Karaimów trockich, północno-wschodni jidysz, „pogańskie gwary z Narewu”, mowę rosyjskich staroobrzędowców [Bednarczuk 2010: 15–24], a także kolonialny dialekt niemiecki [Bednarczuk 1999: 114].

2. Koegzystencja języków na ziemiach byłego WKL i jej konsekwencje w świetle dokonania Jana Karłowicza

Badania nad językami w WKL, ich koegzystencją na wspólnym terytorium i jej konsekwencjami mają dłuższą historię, sięgają drugiej połowy XIX wieku. Wśród osób zasłużonych dla tych badań, zwłaszcza nad litewską polszczyzną, Leszek Bednarczuk wymienia Jana Karłowicza (1836–1903), uczonego o szerokich horyzontach umysłowych, twórcę polskiej leksykografii gwarowej, z rodziną Litwą związanego przez wiele – bo ponad 40 – lat [Bednarczuk 1999: 217; 2012: 57–58].

Dla badaczki leksykograficznej spuścizny Karłowicza, zwłaszcza materiałów z byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego [Koniusz 1996: 131–142; 2000: 61–71; 2001; 2002: 154–158; 2005a: 149–159; 2005b: 209–216], wyróżnienie to jest oczywiste. Autor *Słownika gwar polskich* był bowiem jednym z pierwszych, którzy w swoich czasach, w drugiej połowie XIX stulecia, nie tylko dostrzegali, ale i rozumieli złożoną sytuację narodowościową i kulturowo-językową na ziemiach historycznej Litwy, istotę tamtejszej kultury polskiej i języka, będącą wynikiem współżycia różnych nacji i kultur. Szeroka wiedza z zakresu trzech dyscyplin naukowych (historii, etnografii i językoznawstwa) umożliwiła mu podjęcie badań nad różnoetnicznym folklorem tych ziem i ich językami. Był wytrawnym znawcą i badaczem folkloru polskiego, litewskiego i wschodniosłowiańskiego. Jako pierwszy polski językoznawca badał i opisał zgodnie z ówczesnym stanem wiedzy język litewski w obszernej pracy *O języku litewskim* (1875), który znał z autopsji. Ponadto we *Wstępie do Podań białoruskich* Władysława Weryhy (1889) zamieścił charakterystykę języka białoruskiego i omówił jego miejsce w rodzinie wschodniosłowiańskiej. Znał dobrze język rosyjski, do czego przyczyniły się nauka w gimnazjum w Wilnie i studia uniwersyteckie w Moskwie, jednak stopień kandydacki uzyskał na podstawie łacińskiej rozprawy o prawodawstwie Likurga².

Podejmowane działania badawcze uczonego, jego wypowiedzi o języku polskim na Litwie, zachowane w materiałach rękopiśmiennych opublikowanych stosunkowo niedawno [Kaupuż, Smułkowa 1984: 82–90], i analiza materiału leksykalnego w jego pracach słownikowych świadczą, że sytuację językową na ziemiach byłego WKL pojmował jako współistnienie, koegzystencję różnych etnolektów na wspólnym terytorium wraz ze wszystkimi tego zjawiska konsekwencjami.

---

² Pisze o tym młodszy kolega uniwersytecki Karłowicza Tadeusz Korzon w księdze, która ukazała się po śmierci Karłowicza (*Życie i prace Jana Karłowicza (1836–1903). Książka zbiorowa*, Warszawa 1904, s. 108).

Spostrzeżenia i dociekania badawcze Karłowicza dotyczyły różnych aspektów językowej rzeczywistości na Litwie:

1. interferencji, będącej naturalnym następstwem koegzystencji języków (szerzej kultur) na określonym terytorium czy – używając późniejszej terminologii – kontaktów językowych;
2. bilingwizmu w różnych jego postaciach (niezmieszany/zmieszany) czy wielojęzyczności o różnych poziomach kompetencji;
3. zhierarchizowania współistniejących języków i dialektów, uwarunkowanego różnymi czynnikami (historycznymi, politycznymi, społeczno-kulturalnymi itp.), i społecznego wartościowania języków;
4. szczególnej roli polszczyzny skupiającej różne funkcje w dziejach WKL: języka współpaństwowego (poza starobiałoruskim i łaciną) i państwowego, elitarnego – nobilitującego, kontaktowego (na różnych poziomach różnych grup etnicznych i między grupami), wreszcie też etnolektu; również (w kategoriach społecznej oceny) jako pochodnej uświadamiania sobie przez inne nacje (autochtonów i ludność napływową) hierarchiczności języków, naturalnej dążności tych nacji do opanowania polszczyzny;
5. zróżnicowania polszczyzny litewskiej; uwarunkowań społecznych, politycznych, kulturowych, religijno-etnicznych, wynikających z różnego sąsiedztwa językowego, jej indywidualnego charakteru, swoistych właściwości;
6. socjolingwistycznej klasyfikacji prowincjonalizmów polszczyzny litewskiej;
7. podziału i charakterystyki słownictwa prowincjonalnego ze względu na jego proveniencję („ruskie”, „miejscowo polskie”, „litewskie”);
8. zagrożeń (i walki z nimi) spowodowanych polityczną dominacją języka rosyjskiego w okresie zaborów, zwłaszcza w drugiej połowie XIX wieku;
9. braku odpowiedniej terminologii na określenie zjawisk i cech charakterystycznych dla polszczyzny na Litwie, a także prób zaradzenia tym faktom.

O zainteresowaniach badawczych Karłowicza językami etnicznymi współistniejącymi z polszczyzną na historycznej Litwie – litewskim i białoruskim, do których uczony odnosił się z szacunkiem bez względu na pozycję w hierarchii ważności i społeczne wartościowanie, była już mowa. Tu warto dodać, że zamierzał napisać gramatykę języka białoruskiego i gromadził w tym celu materiały, o czym pisał w liście do językoznawcy Karola Appela w 1880 roku [Koniusz 2005a: 150–151, przypis 7].

Jednak przedmiotem pasji badawczej Karłowicza od początku jego działalności językoznawczej była (przede wszystkim) polszczyzna litewska w różnych odmianach socjalnych, a zwłaszcza jej prowincjonalne słownictwo, którego badaniom: eksploracji terenowej, ekscerpcji różnych źródeł i opisowi poświęcił wiele lat swojego życia [Koniusz 2005a: 151–158]. Gromadzenie prowincjonalizmów litewskich od lat 60. XIX stulecia stało się – jak wiadomo – zaczątkiem ogromnego przedsięwzięcia tego uczonego: rejestru całego polskiego słownictwa prowincjonalnego (regionalnego, gwarowego) i jego opracowania leksykograficznego w postaci *Słownika gwar polskich* (SGP) [Koniusz 2001].

Na przykładzie prowincjonalnych właściwości polszczyzny litewskiej Karłowicz próbował pokazać różne zjawiska, którym podlega język na obszarze zróżnicowanym etnicznie i kulturowo, wyrosły na obcym substracie, rozwijający się w obcym otoczeniu językowym i zasilany – przynajmniej w niektórych wariantach – polonizującym się z różnym skutkiem elementem innojęzycznym. Sygnalizował to już około 1866 roku, dokonując klasyfikacji prowincjonalnych właściwości polszczyzny litewskiej w płaszczyźnie socjalnej i etnolingwistycznej. Wśród wyróżnionych grup znalazły się bowiem:

1. prowincjonalizmy klas oświeconych, piśmiennych;
2. prowincjonalizmy klas niepiśmiennych, a także:
3. prowincjonalizmy Litwinów czystej krwi, zaledwie po polsku mówiących (bilingwizm zmieszany litewsko-polski z przewagą elementu litewskiego – E. K.);
4. polszczyzna żydowska.

Interesujące jest zwłaszcza objaśnienie Karłowicza odnośnie do pochodzenia prowincjonalizmów dwóch pierwszych grup. Według uczonego ich źródłami były: a. dawna polszczyzna, b. ruszczyzna (białoruszczyzna i język rosyjski), c. litewszczyzna, d. inne warunki bytu, do których przykładowo zaliczył prawo, administrację, wagi, miary, odmienną niekiedy religię, sąsiedztwo z Litwinami i Białorusinami, por. [Kaupuž, Smuškowa 1984: 84].

3. Interferencje zaświadczone w słownictwie

To właśnie obszerny, bo obejmujący przeszło dwa tysiące wyrazów z dokumentacją „Ust.[nie] z Litwy” (wyłączną i/lub wraz z innymi źródłami [Koniusz 2001: 161–163]), zbiór słownictwa z historycznej Litwy pozwala ustalić, jak Karłowicz widział i oceniał konsekwencje tego zjawiska (przede wszystkim interferencje) wynikające ze zbliżenia na tym terytorium różnych języków, zwłaszcza polskiego, białoruskiego i litewskiego. Badania proveniencji wyrazów Karłowiczowskiego zbioru wykazały, że uczonej za najbardziej oczywisty rezultat tej koegzystencji uważał zapożyczenia leksykalno-semantyczne ze współistniejących języków. Szczególnie wyraźnie zaznacza się to w nazwach z zakresu kultury materialnej (głównie realiów życia codziennego), które zaświadczały wielorakie wpływy kulturowe o zróżnicowanym etnicznie rodowodzie. Wiele jest w tym słownictwie interferencji białoruskich (przede wszystkim zbieżności z wyrazami gwar północno-zachodniej Białorusi), a także litewskich [Koniusz 2001: 84–140; 2005a: 153–156]. Warto spośród nich przytoczyć kilka osobliwych przykładów będących świadectwem minionej epoki, chociaż – co trzeba zaznaczyć – i w czasach Karłowicza niemających szerszego udokumentowania (potwierdzonych najczęściej w SWil i w SW, w którym materiał gwarowy opracował właśnie autor SGP), a dzisiaj nienotowanych (jeśli już, to w innym znaczeniu) w zbiorze słownictwa polszczyzny gwarowej na Litwie (SPGL).

Zapóżyczenia białoruskie³: *berłowy* (o chlebie) ‘z plewami, gruby’ (brs. pnz. *bjarłóvy, bèrlóvy* ‘ts.’), *bottucha* ‘woda z mąką dla koni’ (brs. pnz. *baütúcha* ‘ts.’), *cierłuszka* ‘przrząd do tarcia lnu’ (brs. pnz. *cjarlúška* ‘ts.’), *kaczałka* 1. ‘krążek drewniany do gry’, 2. ‘wałek spod wałkownicy’ (brs. *kacélka*, brs. pnz. *kačálka, kačálki*), *kołotucha* ‘zacierka’ (brs. pnz. *kalatúcha* ‘ts.’), *nadzieżnik* ‘płótno do nakrywania dzieży’ (brs. pnz. *nadzěžnik* ‘ts.’), *narezek* ‘pas, smuga ziemi ornej’ (brs. pnz. *narèska* ‘ts.’), *nasowa* ‘kitel płócienny, wkładany na siermięgę’ (brs. *nasóv*), *niekosz* ‘trawa albo łąka, której kosić nie warto’ (brs. pnz. *nékaš*), *nożny* ‘nożyce do strzyżenia owiec’ (brs. pnz. *nóžni* ‘ts.’), *otruski, wytruski* ‘wytrząski (ze snopów)’ (brs. pnz. *atrúski*), *ponarad* ‘wóz używany w gospodarstwie na Litwie do wywożenia gnoju i zboża w ziarnie’ (brs. pnz. *panarád* ‘fura’), *powietka* 2. ‘nakrycie, pokrywa’ (brs. pnz. *pavétka* ‘szopa’), *pożoch* ‘kij do pomiotła’ (brs. pnz. *póžah, póžach* ‘ts.’), *samotużki* ‘ręczne, małe saneczki używane w gospodarstwie do wożenia drobnych przedmiotów’ (brs. pnz. *samotúški* ‘małe sanki’), *siewienka* ‘koszyk ze słomy używany do siania’ (brs. *sěvén’ka* ‘ts.’), *woże* ‘lejce postronkowe’ (brs. *vóžy, vóžka* ‘lejc(e)’) itd.

Zapóżyczenia litewskie⁴: *kaszele* || *koszele* ‘sieć napchana sianem, uwiązana z tyłu wozu lub sań’ (lit. mało używane *kāšė* ‘kosz’ i zdrob. *kašėlė*⁵), *lurba* ‘duża szczapa z ociosowanych bierwion, z której można jeszcze robić łuczywa’ (lit. *liūrba* ‘gruba trzaska’), *majsza* ‘worek siatkowy na siano’ (lit. *maišas* ‘wór, worek’), *ragucie* ‘sanie niepodkute do zwożenia dREW’ (lit. dial. *rāgutės* ‘sanie’), *reć* ‘sieć grubooka’ (lit. *rėtīs* ‘przetak’), *rezginie* ‘zbiorki (chodaki, postoly)’ (lit. *rėzginės* ‘przrząd do przenoszenia siana’), *skaracz* ‘ręcznik z wysyciem na końcach lub z frędzlami’ (lit. *skarā* ‘kawałek materiału’), *spraga* ‘miejsce w płocie żerdziowym dające się rozsuwać dla przejścia’ (lit. *spragā* ‘otwór, dziura’), *szłokszenie* ‘wystrugiwane z gałązek długie paski do plecienia mat’ (lit. *slúoksna*).

Niektóre grupy w obrębie nazw dotyczących kultury materialnej zdominowały wprost zapóżyczenia leksykalno-semantyczne białoruskie i litewskie, na przykład nazwy czynności związanych z uprawą ziemi: *dyrwanieć* ‘leżeć długo odłogiem, dziczyć (o roli)’ (lit. *dirvonóti* ‘leżeć odłogiem, ugorem’), *graniać* ‘robić brudę dla utworzenia małych zagonów’ (błr. pnz. *hranjác* ‘robić bruzdy na zasianym polu, aby woda mogła ściekać’ i *hranic*’ 1. ‘ts.’, 2. ‘oborywać, radlić’), *kortać* ‘drugi raz orać’ (błr. pnz. *kartác* ‘przeorywać; orać po raz drugi’ i lit. *kartóti* 2. ‘ts.’), *mieszać* ‘trzeci raz orać’ (błr. pnz. *mjašác* ‘powtórnie przeorywać’), *wagać* ‘orać pierwszy raz pole’ (błr. pnz.

³ Odpowiedniki białoruskie oznaczone skrótem brs. podano za СБМ, a oznaczone skrótem brs. pnz. za СБПІ-3Б.

⁴ Odpowiedniki litewskie przytaczanych zapóżyczeń podano za LKŽ i DLKŽ, a także [Smoczyński 2007].

⁵ Według Wojciecha Smoczyńskiego [2007: 264] lit. *kāšė* a. *kāšius* gw.[arowe] ‘kosz, kosz upleciony z wikliny’ jest zapóżyčeniem z pol.[skiego] błr. *kosz*. Derywat *kāšėlė* znaczy ‘koszyk’, a znaczenie ‘siatka do przenoszenia siana’ (jako drugie) ma litewskie *kāšikas*, co jest zapóżyčeniem z pol. *koszyk*.

vagavác ‘orać sochą bruzdy po obsianym zagonie, żeby spływała woda’ i lit. *vagóti* 1. ‘robić bruzdy’⁶).

Charakterystyka semantyczno-kulturowa Karłowiczowskiego zbioru [Koniusz 2001: 141–160] i przedstawiony wyżej podział prowincjonalizmów dokonany przez uczonego rzucają światło na zróżnicowanie źródeł materiału leksykalnego w płaszczyznach socjo- i etnolingwistycznej. Czerpał go mianowicie (w drodze bezpośredniej eksploracji terenowej lub jako zasłyszane czy przekazane w postaci różnych rękopiśmiennych zbiorów – słowniczków, a także ekscerpcji materiałów drukowanych) z przynajmniej trzech odmian litewskiej polszczyzny: 1. tzw. ludowej, obejmującej język zaścianków i okolic szlacheckich oraz najczęściej niepiśmiennych mieszkańców miasteczek (por. wyżej „prowincjonalizmy klas niepiśmiennych”); 2. mowy spolonizowanych w różnym stopniu czy też dopiero polonizujących się litewskich środowisk chłopskich (por. wyżej „prowincjonalizmy Litwinów czystej krwi, zaledwie po polsku mówiących”) i białoruskich; 3. potocznej odmiany polszczyzny warstw wykształconych (por. wyżej „prowincjonalizmy klas oświeconych”). Według uczonego wszystkie następstwa koegzystencji języków współistniejących, współfunkcjonujących na ziemiach dawnego WKL, które skrupulatnie odnotowywał, były naturalnym wynikiem specyficznej, kształtującej się przez wieki sytuacji, innych warunków bytu (prawo, administracja, odmienna niekiedy religia, sąsiedztwo różnych nacji) – jak to sam określił – czy wreszcie wprowadzania pozostałości języka etnicznego do świeżo nabywanej polszczyzny (do jej różnych odmian gwarowych).

Inaczej jednak ocenia Karłowicz nadmierne interferencje, przede wszystkim leksykalne i semantyczne, języka rosyjskiego zagrażające czystości polszczyzny, jej prestiżowi, a nawet bytowi na ziemiach historycznej Litwy w zaborze rosyjskim. Przeciwstawiał się temu zasadniczo nienaturalnemu, groźnemu zjawisku, bo będącemu wynikiem urzędowej hegemonii języka i podstępnie prowadzonej przymusowej rusyfikacji, pisząc *Podręcznik czystej polszczyzny dla litwinów i petersburszczan* (około 1882 roku), niedopuszczony przez cenzurę do druku. Zadecydowała o tym niewątpliwie liczba pomieszczonych w poradniku rusycyzmów leksykalnych, semantycznych, składniowych, przed którymi autor przestrzegał Polaków na Litwie i mieszkających w Petersburgu, kierował bowiem swój podręcznik zarówno do tych, którzy rusycyzmów nadużywali w wyniku stosowanej planowej polityki wynaradawiającej, jak i do tych, którzy przyczyniali się do ich upowszechniania, ulegając panującej, zwłaszcza wśród elitarnych kręgów Polonii petersburskiej, manierze językowej epoki, por. [Sawaniewska-Mochowa 1990: 205–209].

Rusycyzmy w *Podręczniku czystej polszczyzny dla litwinów i petersburszczan*⁷, wydanym dopiero po stu latach z odnalezionego rękopisu, oceniła w obszernej publi-

⁶ Wojciech Smoczyński [2007: 711] notuje *vagóti* jako czasownik odrzeczownikowy (od *vaga* ‘bruzda, zagłębienie między skibami, rowek między zagonami; skiba’, które zestawia z łot. *vaga* ‘bruzda, linia prosta’ w znaczeniu ‘robić bruzdy, okopywać, oborywać’.

⁷ *Podręcznik czystej polszczyzny dla litwinów i petersburszczan* został opublikowany dopiero w 1984 roku w 3. tomie *Studiów nad polszczyzną kresową* (Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, s. 33–81).

kacji poświęconej zgromadzonemu w nim słownictwu regionalnemu Zofia Sawaniewska-Mochowa [1990], wykazując, że zapożyczenia rosyjskie to 413 wyrazów (na 892 omówione jednostki), z których 283 należą do terminologii kancelaryjnej obrazującej nowe porządki społeczno-polityczne i działalność ówczesnych instytucji [Sawaniewska-Mochowa 1990: 205–206].

Żywotność i upowszechnienie na Kresach Wschodnich zebranej przez Karłowicza terminologii urzędowo-kancelaryjnej w XIX wieku, zwłaszcza w drugiej połowie stulecia, potwierdza zestawienie jej z analogicznym materiałem wynotowanym z listów do rodziny Józefa Ignacego Kraszewskiego, z korespondencji i wybranych utworów Elizy Orzeszkowej oraz z poradnika poprawnościowego, powstałego nieco wcześniej (wyd. 1, Warszawa 1876) *Błędy nasze w mowie i piśmie, ku szkodzie języka polskiego popełniane, oraz prowincjonalizmy* Aleksandra Walickiego [Koniusz 2008: 207–220]. Zawartość Karłowiczowskiego zbioru – jak wykazała konfrontacja – jest jednak najbogatsza.

4. Zmagania Karłowicza z brakiem odpowiedniej terminologii

Próbował się też uczony zmierzyć z terminologią (a właściwie z jej brakiem albo nieprecyzyznością) dotyczącą różnych zjawisk i procesów językowych na terytorium wieloetnicznym i wielojęzycznym. Na określenie elementów reprezentujących terytorialną odmianę języka (ogólnego) używał powszechnego w XIX wieku terminu *provincjonalizm* (dziś uważany za synonimiczny do *regionalizmu*, ale ujemnie nacechowany, EJO: 445), którym obejmował – z dzisiejszego punktu widzenia – zarówno regionalizmy, jak i dialektyzmy (w ogóle elementy gwarowe). Toteż *Słownik gwar polskich* nazywał wcześniej (do końca lat 80.) „Słownikiem prowincjonalizmów” [Koniusz 2001: 15–16, przypis 22], co do dziś bywa przyczyną pewnych nieporozumień wśród językoznawców⁸. Terminu tego nie pojmował jako nacechowanego ujemnie, przyjmował bowiem (za Friedrichem Maxem Müllerem), że „prowincjonalizmy nie są zepsuciem ani upadkiem”, a ich dokładne („fotograficzne”) opisanie „nie ma granic i końca” [Kaupuż, Smułkowa 1984: 84]. Dla prowincjonalizmów, które miałyby się znaleźć w projektowanym przez niego wielkim słowniku języka polskiego, obmyślił nawet odrębny znak graficzny Q, zastosował go później w swoim *Słowniku wyrazów obcego a mniej jasnego pochodzenia używanych w języku polskim* (Kraków 1894–1905), wyróżniając w nim zapożyczenia o prowincjonalnym charakterze [Koniusz 2001: 16; 2005: 209–215].

Do druku (z materiałów rękopiśmiennych) przygotowała go i objaśnieniami poprzedziła Elżbieta Smułkowa.

⁸ O tym, kiedy nastąpiła zmiana tytułu na SGP, jakie są na to dowody oraz do jakich nieporozumień prowadzi jego pierwotny tytuł „Słownik prowincjonalizmów”, mówiłam też w referacie zatytułowanym „O genezie i źródłach *Słownika gwar polskich* Jana Karłowicza raz jeszcze”, wygłoszonym na Ogólnopolskiej Konferencji Dialektologicznej „Język w środowisku wiejskim” w 110. rocznicę urodzin prof. Eugeniusza Pawłowskiego, zorganizowanej przez Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie 6–7 grudnia 2012 roku. Referat został złożony do druku.

Jeśli chodzi o pochodzenie wyrazów prowincjonalnych w litewskiej polszczyźnie „klas oświeconych” – o czym wcześniej była mowa – widział trzy ich źródła, które określił jako: 1. dawna polszczyzna (archaizmy – E. K.), 2. ruszczyzna, 3. litewszczyzna. Przez ruszczyznę, termin niejednoznaczny nawet i dzisiaj (zob. jego definicję w SDor), który próbował doprecyzować, rozumiał zarówno rosyjskie (właściwa ruszczyzna), jak i białoruskie (b[iało]ruszcz.) źródło tamtejszych prowincjonalizmów, natomiast wpływy białoruszczyzny i litewszczyzny były wynikiem „sąsiedztwa z Litwinami[mi] lub B[iało]Rusinami”, zob. [Kaupuž, Smułkowa 1984: 84].

Wśród słów charakterystycznych dla polszczyzny litewskiej wyróżniał także takie, które mają szerszy zasięg (znane są nie tylko na Litwie – podkreślenia E. K.), ale używane są w specyficznym znaczeniu (według dzisiejszej terminologii prowincjonalizmy czy regionalizmy semantyczne – E. K.). Prowincjonalizmy leksykalne dzielił na: „ruskie”, „miejscowo polskie” (zapewne archaizmy leksykalne podtrzymywane przez wpływ ruski, np. *czernica* ‘czarna jagoda’, wyrazy, które zmieniły znaczenie pod wpływem otoczenia ruskiego, np. *kwaszienina* ‘zastudzona galareta z mięsa’, czy wtórne zapożyczenia, np. *koczerga* ‘pogrzebacz, ożóg’ – E. K.), „litewskie”, por. [Kaupuž, Smułkowa 1984: 85, 86].

Przytoczone wypowiedzi Karłowicza zawierające terminologię związaną ze specyfiką litewskich prowincjonalizmów pochodzą z lat 60.–80. XIX wieku. Z czasem uczony stał się wytrawnym badaczem tych wyrazów i kontaktów językowych, a także znawcą tej specyfiki, czego dowodzą jego słowniki (SGP, SWO⁹ i SW, którego był jednym z trzech redaktorów¹⁰) i co zostało wykazane w wielu pracach na temat jego naukowych dokonań¹¹.

⁹ SWO – *Słownik wyrazów obcego a mniej jasnego pochodzenia używanych w języku polskim* jest dziełem nie w pełni ukończonym. Za życia Karłowicza ukazały się dwa zeszyty: pierwszy – obejmujący wyrazy A–E, Kraków 1894 (ss. 147 i 4 nlb), drugi – wyrazy F–K, Kraków 1897 (s. 147–333 i 5 nlb), oba nakładem autora. Prace nad słownikiem przerwała jego śmierć. Trzeci, ostatni zeszyt, zawierający wyrazy L–M oraz niektóre wyrazy od N do Ż (s. 333–411), ukazał się w 1905 roku, wydany z rękopisu nakładem rodziny Karłowicza. SWO zawiera również liczne prowincjonalizmy polszczyzny litewskiej obcego pochodzenia, w tym będące wynikiem interferencji języków współistniejących na obszarach WKL.

¹⁰ SW – *Słownik języka polskiego*, ułożony pod redakcją Jana Karłowicza, Adama Kryńskiego i Władysława Niedźwiedźkiego, t. 1–8, Warszawa 1900–1927. Karłowicz był inicjatorem jego wydania, na nim też spoczywał główny ciężar prac organizacyjnych nad przygotowaniem wydawnictwa. Opracował całkowity, szczegółowy plan słownika i metodę jego układu. Plan ten, wydrukowany osobno jako *Wskazówki dla współpracowników* (1889), chociaż później rozszerzony i nieco zmieniony, zasadniczo został zachowany i służył jako wzór przy układaniu i opracowywaniu pojedynczych wyrazów. Za życia Karłowicza ukazały się dwa tomy *Słownika języka polskiego* (1 – 1900, 2 – 1902), przygotowany został też do druku t. 3, który wydano w 1904 roku, już po śmierci głównego redaktora. Za sprawą Karłowicza w SW znalazły się prawie w całości prowincjonalizmy litewskie pomieszczone w SGP, w tym będące wynikiem interferencji białoruskich, litewskich i ukraińskich.

¹¹ Pierwszej całościowej charakterystyki działalności i dorobku naukowego Jana Karłowicza w różnych dziedzinach, w tym w zakresie językoznawstwa, dokonano w 1904 roku, po śmierci uczonego (1903), w księdze pamiątkowej *Życie i prace Jana Karłowicza*, Warszawa. Prace językoznawcze Karłowicza

SKRÓTY

- brs. – białoruskie, z języka białoruskiego
brs. pnz. – północno-zachodnie gwary białoruskie
lit. – litewskie, z języka litewskiego
łot. – łotewskie

SŁOWNIKI

- DLKŽ – *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*, 1954, Vilnius.
EJO – *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, 1995, K. Polański (red.), Wrocław–Warszawa–Kraków.
LKŽ – *Lietuvių kalbos žodynas*, 1946–2002, t. 1–20, Vilnius.
SDor – *Słownik języka polskiego*, 1958–1968, W. Doroszewski (red.), t. 1–10, Warszawa.
SGP – Karłowicz J., 1900–1911, *Słownik gwar polskich*, t. 1–6, Kraków.
SPGL – Rieger J., Masojć I., Rutkowska K., 2006, *Słownictwo polszczyzny gwarowej na Litwie*, Warszawa.
SWil – Orgelbrand M. (wyd.), 1861, *Słownik języka polskiego*, Wilno.
CBM – Насовіч І. І., 1983, *Слоўнік беларускай мовы*, Мінск.
СВГПІ-ЗБ – *Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе награнічча*, 1979–1986, т. 1–5, Мінск.

LITERATURA

- Bednarczuk L., 1992, *Wspólnota komunikatywna Wielkiego Księstwa Litewskiego*, [w:] E. Feliksiak (red.), *Wilno – Wileńszczyzna jako krajobraz i środowisko wielu kultur*, t. 4, Białystok, s. 19–30.
Bednarczuk L., 1999, *Stosunki językowe na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Kraków.
Bednarczuk L., 2010, *Językowy obraz Wielkiego Księstwa Litewskiego. Millennium Lithuaniae MIX–MMIX*, Kraków.
Bednarczuk L., 2012, *Geografia wyrazów z historycznej Litwy w „Słowniku gwar polskich” Jana Karłowicza w ujęciu Elżbiety Koniusz*, [w:] M. Marczevska, S. Cygan (red.), *W przestrzeni języka. Prace ofiarowane profesor Elżbiecie Koniusz z okazji Jej jubileuszu*, Kielce, s. 57–62.
Капуз А., Смўлкава Е., 1984, *Nieznane prace Jana Karłowicza o języku polskim na Wileńszczyźnie*, [w:] *Studia nad polszczyzną kresową*, t. 3, red. J. Rieger, W. Werenicz, Wrocław, s. 82–90.
Koniusz E., 1996, *O niektórych zapożyczeniach ruskich w „Słowniku gwar polskich” Jana Karłowicza*, *Collectanea Slavica*, Prace Komisji Słowianoznawstwa, 50, *In honorem Henrici Leeming*, Kraków, s. 131–142.

---

wysoko ocenili tu: Aleksander Brückner, Jan Baudouin de Courtenay, Adam Antoni Kryński, Jan Łoś.
Zob. też publikacje cytowane w niniejszym artykule.

- Koniusz E., 2000, *O polsko-białoruskich zbieżnościach leksykalno-semantycznych udokumentowanych w słownikach gwarowych Jana Karłowicza oraz północno-zachodniej Białorusi i jej pogranicza (na wybranych przykładach)*, [w:] E. Mańczak-Wohlfeld (red.), *Studia linguistica in honorem Stanisłai Stachowski*, Kraków, s. 61–71.
- Koniusz E., 2001, *Polszczyzna z historycznej Litwy w „Słowniku gwar polskich” Jana Karłowicza*, Kielce.
- Koniusz E., 2002, *Interferencja kulturowa i językowa na pograniczu litewsko-polsko-białoruskim w świetle materiałów „Słownika gwar polskich” Jana Karłowicza*, [w:] Z. Abramowicz (red.), *Wielojęzyczność i wielokulturowość na pograniczu polsko-wschodniosłowiańskim. Materiały międzynarodowej konferencji naukowej Białystok–Supraśl, 27–29 maja 2002*, *Studia Slawistyczne*, 3, Białystok, s. 154–158.
- Koniusz E., 2005a, *Dziedzictwo kulturowe Wielkiego Księstwa Litewskiego w pracach leksykograficznych Jana Karłowicza*, [w:] M. T. Lizisowa (red.), *Kultura i języki Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Kraków, s. 149–159.
- Koniusz E., 2005b, *O Karłowiczowskim „Słowniku wyrazów obcego a mniej jasnego pochodzenia używanych w języku polskim” i niektórych etymologiach w nim zawartych*, *Studia Turcologica Cracoviensia*, 10, *Księga jubileuszowa poświęcona Profesorowi Stanisławowi Stachowskiemu*, Kraków, s. 209–216.
- Koniusz E., 2008, *Słownictwo urzędowo-kancelaryjne XIX wieku w „Listach do rodziny” J. I. Kraszewskiego i w „Podręczniku czystej polszczyzny” Jana Karłowicza*, [w:] M. T. Lizisowa (red.), *Język w urzędach i sądach II*, Kraków, s. 207–220.
- Sawaniewska-Mochowa Z., 1990, *Poradnik Jana Karłowicza jako źródło poznania potocznej polszczyzny północnokresowej*. *Słownictwo*, Warszawa.
- Smoczyński W., 2007, *Słownik etymologiczny języka litewskiego*, Wilno.

CO-EXISTENCE OF LANGUAGES IN THE AREA
OF THE FORMER GRAND DUCHY OF LITHUANIA
IN THE LIGHT OF THE WORKS OF JAN KARŁOWICZ

ABSTRACT

The article discusses the issues of the co-existence of languages in the former Grand Duchy of Lithuania and the consequences of the phenomenon as documented in the works of Jan Karłowicz – the outstanding scholar of the second half of the nineteenth century, an expert and researcher of the “Lithuanian” version of Polish language. The article emphasizes the fact that the research on languages in the area of The Grand Duchy of Lithuania and results of their co-existence goes back to the second half of the nineteenth century and Jan Karłowicz was the pioneer of this research. He was the first to observe the following phenomena of their co-existence: interference; bilingualism and multilingualism; prioritization of co-existing languages with the unique role of the Polish language in focusing various functions in the history of The Grand Duchy of Lithuania; the diversity of Polish with sociolinguistic classification of its provincialisms and their division in the view of their origin; and the dangers to the Polish lan-

guage in the period of Russification. Karłowicz struggled with the lack of terminology to describe the linguistic phenomena characteristic for the area. The article focuses on the classification of provincial qualities of the “Lithuanian” Polish language executed by Karłowicz in the social and ethnolinguistic area; and on the presentation of the phenomenon of linguistic interference visible in the provincial vocabulary in The Grand Duchy of Lithuania collected in “Dictionary of Polish dialects” by Karłowicz.

СОСУЩЕСТВОВАНИЕ ЯЗЫКОВ НА ТЕРРИТОРИИ БЫВШЕГО ВЕЛИКОГО КНЯЖЕСТВА ЛИТОВСКОГО В СВЕТЕ ПРОИЗВЕДЕНИЙ ЯНА КАРЛОВИЧА

РЕЗЮМЕ

Цель данной статьи – показать сосуществование языков на землях бывшего Великого княжества Литовского (ВКЛ) и последствий этого явления, засвидетельствованных в работах Яна Карловича, видного ученого второй половины девятнадцатого века, знатока и исследователя „литовского” польского языка. Автор статьи указывает на то, что изучение языков в Великом княжестве Литовском, последствиям их сосуществования относятся ко второй половине девятнадцатого века, а их первым исследователем был Карлович. Им впервые были отмечены такие проявления этого сосуществования, как языковая интерференция, билингвизм и многоязычие, иерархия сосуществующих языков и диалектов. Выделена особая роль польского языка, объединившего целый ряд функций в истории ВКЛ, дифференциация внутри польского языка, социолингвистическая классификация его диалектизмов и их деление по происхождению, угрозы для польского языка в период сильной русификации. Особое внимание автор статьи сосредоточил на классификации провинциальных особенностей „литовского” польского языка, осуществлённой Карловичем в социальном и этнолингвистическом плане, а также на проявлениях интерференции в провинциальной лексике, ведущей своё происхождение из Великого княжества Литовского, собранной в „Словаре польских диалектов” Карловича.

Słowa kluczowe: koegzystencja języków, Wielkie Księstwo Litewskie (WKL), klasyfikacja prowincjonalizmów, interferencja, Jan Karłowicz.

Keywords: co-existence of languages, The Grand Duchy of Lithuania, classification of provincialisms, linguistic interference, Jan Karłowicz.

Ключевые слова: сосуществование языков, Великое княжество Литовское, классификация провинциализмов, языковая интерференция, Ян Карлович.